

سرمایه اجتماعی ایرانیان در آئینه مذاکرات هسته‌ای و برجام

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۳/۳۰

سعید صادقی جقه*

چکیده

نوشتار حاضر، برجام را از منظر سرمایه اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد. در این راستا، تلاش خواهد شد از رویدادها و روندهای مشاهده‌شده در جامعه ایرانی در ارتباط با مذاکرات هسته‌ای و برجام، به‌مثابه شاخص‌هایی برای ترسیم وضعیت کنونی سرمایه اجتماعی در ایران بهره گرفته شود. همچنین، نقش برخی کارکردهای آشکار و پنهان مذاکرات هسته‌ای و دستیابی به برجام، سازوکار تصمیم‌گیری در داخل نظام سیاسی ایران، اعلام مواضع گروه‌های مرجع و نیز مشارکت شهروندان در مباحث مربوطه در تقویت یا تضعیف سرمایه اجتماعی در کشور نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: برجام، سرمایه اجتماعی، اعتماد نهادی، همبستگی اجتماعی.

Saeid.sadeghi@modares.ac.ir

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه تربیت مدرس

فصلنامه مطالعات راهبردی • سال نوزدهم • شماره دوم • تابستان ۱۳۹۵ • شماره مسلسل ۷۲

مقدمه

سرمایه اجتماعی جزو آن دسته از مفاهیم جامعه‌شناختی هستند که به‌رغم گذشت بیش از یک قرن از طرح و بسط اولیه آن توسط فیلسوفان اجتماعی نظیر لیدا هنیفان^۱، آکسیس دوتوکویل و جان دیویی (Farr, 2004) و کاربست متأخرتر آن در تحلیل شرایط جوامع مختلف از سوی جامعه‌شناسانی نظیر بوردیو، کلمن و پاتنام، نه تنها رو به ضعف نگذاشته، بلکه در دو دهه اخیر توجه بسیاری از جامعه‌شناسان و سیاست‌گذاران را به خود جلب کرده؛ به طوری که در عرض سال‌های اخیر میزان پژوهش‌ها، کتاب‌ها و مقالات دانشگاهی مرتبط با سرمایه اجتماعی، همواره در حال افزایش بوده و نسبت به دهه‌های آخر قرن بیستم، ده‌ها برابر شده است (Adam and Rankevich, 2003). با اینکه تا کنون تعریفی یگانه و فراگیر از سرمایه اجتماعی ارائه نشده و این مفهوم در سطوح مختلف خانوادگی، محله‌ای، منطقه‌ای و ملی تعاریف خاص خود را پیدا کرده، اما می‌توان گفت همه این تعاریف از روح و جوهر مشابهی برخوردارند. این روح و جوهر مشابه عبارت است از شبکه‌های جامعه‌پذیری و ارتباطی رسمی و غیررسمی، فهم مشترک و پایبندی به هنجارها و ارزش‌های اجتماعی، مشارکت اجتماعی و سیاسی و اعتماد عمومی.

در مقاله حاضر تلاش خواهد شد برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی را در اشکال عملیاتی آن و با استفاده از شاخص‌هایی نظیر قانون‌گرایی، انسجام اجتماعی و اعتمادورزی عمومی (اعتماد به دولت، احزاب، کارشناسان)، احساس غرور ملی، امید به آینده، پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی (صداقت، وفای به عهد، اجتناب از تملق، دروغ‌گویی، ناسزا و خشونت کلامی) و عضویت فعالانه در شبکه‌های اجتماعی مورد سنجش قرار دهیم. در این میان و با توجه به فقدان یا کمبود گزارش‌های قابل اتکا درباره هر کدام از شاخص‌های مزبور، از داده‌های ضمنی و روش‌های تحلیلی برای بررسی آن دسته از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی که در ارتباط با مذاکرات هسته‌ای قرار داشته‌اند، استفاده خواهد شد.

الف. چارچوب مفهومی

سرمایه اجتماعی در عرصه اقتصاد با کاهش هزینه مبادله، در عرصه سیاست با تسهیل کارکرد نهادها و در عرصه جامعه با تقویت هنجارها این زمینه را فراهم می‌آورد که افراد، گروه‌ها و دولت‌ها، اعتمادورزی کرده و به صورت کارآمدتری فعالیت کنند. مفهوم سرمایه اجتماعی در حال حاضر در بسیاری از حوزه‌های مطالعاتی، پژوهشی و سیاست‌گذاری کاربرد یافته که از آن جمله می‌توان به توسعه اجتماع‌محور، حکم‌رانی کارآمد، سازوکارهای کاهش فقر، ارتقاء شاخص‌های شادی و نیز تقویت پایداری‌های مذهبی اشاره کرد (Haslam, 2013: 95). بدیهی است سرمایه اجتماعی همچنین با تقویت پایداری اعضای اجتماع به هنجارها و ارزش‌های مشترک، زمینه ارتقاء امنیت اجتماعی و امنیت ملی را نیز فراهم می‌کند. در ادامه، با ارائه تعریفی مختصر از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، تلاش خواهیم کرد با نگاهی اجمالی به وضعیت هر کدام از آن‌ها در ایران معاصر، ارتباط متقابل آن‌ها را با موضوع مذاکرات هسته‌ای و برجام مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم.

اعتماد؛ اعتماد مهم‌ترین رکن تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی در هر جامعه است. همان‌طور که آستروم^۱ و آهن^۲ (۲۰۰۹) اشاره می‌کنند، اعتماد و اعتمادورزی به مثابه پلی میان مؤلفه‌های مختلف سرمایه اجتماعی و کنش اجتماعی عمل می‌کند. با وجود اعتماد (در هر سطح مفروض) است که شهروندان می‌توانند (در آن سطح مفروض) کنش طرف مقابل را پیش‌بینی کرده و دست به عمل بزنند. در مقابل، اگر اعتمادپذیری در سطح فردی مخدوش شده باشد، کنش‌های متقابل شهروندان در سطح فردی مختل شده و سوء ظن زیاد با افزایش هزینه عمل اجتماعی، تضعیف روابط اجتماعی را در پی می‌آورد. اگرچه تضعیف اعتماد در سطح فردی بسیار مهم بوده و حتماً باید از سوی سیاست‌گذاران و آسیب‌شناسان اجتماعی مورد بررسی و مقابله قرار گیرد؛ اما پیامدهای منفی مخدوش شدن اعتماد در سطح گروهی، حرفه‌ای و نهادی به مراتب بیشتر خواهد بود. این وضعیت در شرایطی رخ می‌دهد که اعتماد شهروندان به کارشناسان، متخصصان یا نهادهای ذی‌ربط تضعیف یا نابود شده باشد. اعتماد عمومی و نهادی

1. Elinor Ostrom
2. T.K. Ahn

به خاطر ویژگی ساختار جوامع مدرن، نقشی کلیدی در ایجاد و تقویت انسجام اجتماعی در میان ملت‌ها ایفا می‌کند.

اعتماد عمومی ترکیبی از اعتماد فردی و گروهی (درون‌گروهی و برون‌گروهی) شهروندان جامعه به افراد، نهادهای رسمی و نهادهای مدنی و غیررسمی در تمام شئون زندگی اجتماعی است و مواردی نظیر اعتماد به نخبگان (در حوزه‌های سیاسی، دینی، علمی، بهداشتی، ورزشی، ...)، اعتماد به نهادهای مدنی (سازمان‌های مردم‌نهاد، رسانه‌ها، ...)، اعتماد به سازمان‌های رسمی (نظام قضایی، پلیس، ...) و اعتماد نخبگان به همدیگر را شامل می‌شود. اکثر قریب به اتفاق جامعه‌شناسان و کارشناسان علوم سیاسی بر این عقیده‌اند که اعتماد عمومی تأثیر مستقیمی بر افزایش میزان مشارکت سیاسی و اجتماعی، افزایش بهره‌وری و تقویت انسجام اجتماعی داشته و در نهایت، مشروعیت حکومت را افزایش می‌دهد.

مشارکت؛ مشارکت شهروندان در امور مختلف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، یکی دیگر از مهم‌ترین مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی است. این امر به اندازه‌ای اهمیت دارد که نظریه پرداز برجسته سرمایه اجتماعی، رابرت پاتنام، به روشنی در مصاحبه مشهور خود با مجله *دموکراسی* که تحت عنوان «بولینگ تک‌نفره: سرمایه اجتماعی رو به افول آمریکا» منتشر شد، در تبیین کاهش مشارکت سیاسی و نیز کاهش اعتماد به دولت در ایالات متحده اشاره کرده که سطوح زیاد سرمایه اجتماعی با سطوح زیاد مشارکت سیاسی ارتباط دارد (Putnam, 1995). وی در توضیح خود تأکید می‌کند که اگرچه این امر ممکن است ناشی از رسوایی‌ها و افشاگری‌های سیاسی دهه‌های گذشته باشد، اما در این میان مسئله قابل تأمل‌تر این است که کاهش مشارکت سیاسی آمریکاییان، با کاهش مشارکت مدنی آنان در همه عرصه‌های اجتماعی همراه بوده که به باور وی، آثار آن را می‌توان در کاهش اعضا یا کاهش فعالیت اعضای بسیاری از سازمان‌های مدنی و غیرانتفاعی نظیر گروه‌های مذهبی، اتحادیه‌های کارگری، انجمن‌های اولیا و مربیان، باشگاه‌های ورزشی و یا حتی فعالیت داوطلبانه در سازمان صلیب سرخ مشاهده کرد که همگی در مجموع به معنای کاهش سرمایه اجتماعی در ایالات متحده است.

روشن است که هرچه مشارکت داوطلبانه شهروندان در حوزه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بیشتر باشد، امکان و احتمال پاسخ‌گویی به نیازها نیز افزایش یافته و در

کنار آن، هزینه‌های دولت‌داری نیز کاهش می‌یابد. عضویت فعال در شبکه‌های اجتماعی، پیگیری اخبار وقایع و مشارکت و اظهار نظر در خصوص مسایل مبتلابه جامعه از جمله اشکال مشارکت به شمار می‌روند. بدیهی است به میزانی که شهروندان وابستگی بیشتر و تعلق قوی‌تری نسبت به جامعه خود داشته باشند، به همان میزان مشارکت فعالانه‌تری در شئونات مختلف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی از خود نشان خواهند داد.

شفافیت عملکرد، فساد اقتصادی و سیاسی؛ فساد اقتصادی عبارت است از نوعی خیانت در امانت یا سوء استفاده از اختیارات قانونی در جهت کسب منافع شخصی. زمینه بروز فساد اقتصادی هنگامی افزایش می‌یابد که برخی شهروندان از امتیازاتی برخوردار شوند که سایرین از آن محروم باشند. امتیازات انحصاری نیز هنگامی ایجاد می‌شوند که نظام سیاسی و اقتصادی نتواند به «غریبه»ها یا «غیرخودی»ها اعتماد کند و افراد مورد اعتماد صرفاً در حلقه‌ای کوچک خلاصه شوند. همان‌طور که اوسالتر در بحث خود از تبدیل اعتماد ویژه به فساد اقتصادی اشاره کرده (Uslaner, 2008)، اعتماد ویژه، به سرعت به ظهور افرادی می‌انجامد که خدمات ویژه‌ای انجام می‌دهند، اما به مرور زمان، همان افراد خود به «ویژه‌خواری» مشغول می‌شوند. این امر به معنای جریان یافتن منابع از عموم مردم به سمت افراد برگزیده و نیز افزایش بار مالی خدمات عمومی بر دوش سایرین است که اغلب از طریق مالیات و سایر عوارض پرداخت می‌شود.

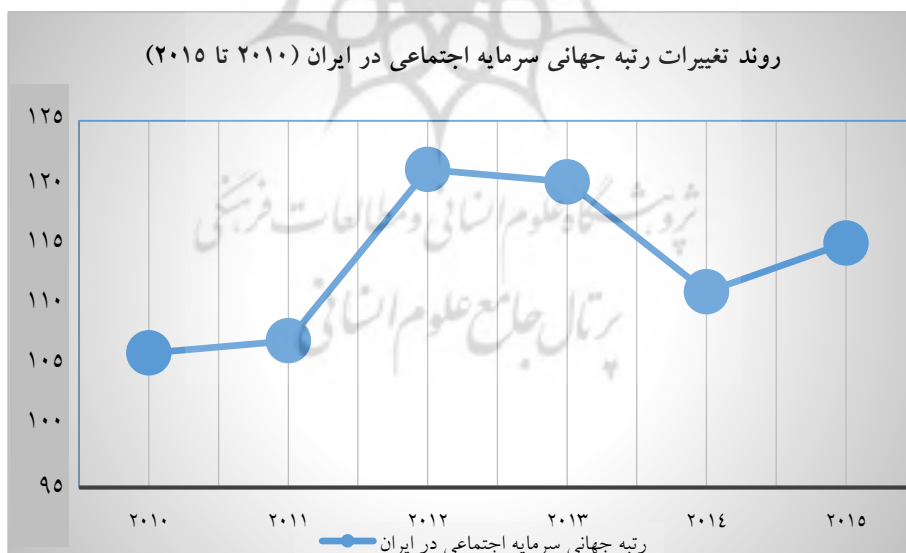
با رواج هرچه بیشتر فساد اقتصادی در جامعه، مردم اعتماد خود را به نظام سیاسی، نهادها و رهبران آن از دست داده و به این باور می‌رسند که فریبکاری تنها را انجام کارها بوده و آن‌ها در صورتی که فعالیت‌های اقتصادی خود را شفاف انجام دهند، بازنده خواهند بود (Gambetta, 2002: 55). بدیهی است چنان تفکری، اعضای جامعه را به صورت فزاینده به سمت منفعت‌جویی انفرادی سوق داده و انسجام اجتماعی و حس تعلق به جامعه و کشور را در معرض تضعیف و نابودی قرار می‌دهد که این امر نیز مجدداً افراد بیشتری را درگیر می‌کند. فساد سیاسی و اقتصادی در اشکال مختلفی نظیر رشوه‌خواری، پارتی‌بازی، ریفیق‌بازی، فامیل‌بازی، واسطه‌گری، پول‌شویی و اختلاس بروز می‌کند. در نتیجه‌گیری از تعاریف فوق می‌توان به طور خلاصه گفت مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی عبارتند از اعتماد عمومی، مشارکت اجتماعی و مدنی، انسجام اجتماعی، و شبکه‌های اجتماعی. در عین حال، چون

مؤلفه‌های مزبور در فضایی غیررسمی شکل می‌گیرند، سنجش سرمایه اجتماعی همواره با دشواری و ابهام همراه است.

ب. نگاهی به وضعیت کلی سرمایه اجتماعی در ایران

با اینکه برخی مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی در ایران از طریق پژوهش‌های پراکنده دانشگاهی یا نظرسنجی‌های مقطعی و محدود مورد سنجش قرار گرفته‌اند، اما تا کنون هیچ پژوهش ملی در خصوص مفهوم سرمایه اجتماعی به مثابه یک کل و وضعیت آن در ایران انجام و یا دست کم نتایج آن منتشر نشده است. یکی از محدود منابعی که تصویری از سرمایه اجتماعی در ایران و رتبه جهانی آن به دست می‌دهد، رتبه‌بندی مؤسسه لگاتوم از شاخص رفاه کشورهای جهان است که به صورت سالانه منتشر شده و در آن، سرمایه اجتماعی نیز به عنوان یکی از عناصر سازنده شاخص رفاه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نمودار (۱)، رتبه جهانی سرمایه اجتماعی در ایران را از دیدگاه مؤسسه نشان می‌دهد.

نمودار (۱) رتبه روند سرمایه اجتماعی در ایران

جدول بر اساس داده‌های مؤسسه لگاتوم ترسیم شده است (Legatum, 2015)

با توجه به نمودار، در عرض شش سال پی‌درپی که شاخص مزبور منتشر شده، رتبه ایران در سال ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳ به شدت افت کرده و در سال ۲۰۱۴ تا حدودی بهبود یافته که علت افت را می‌توان در مشکلات سیاسی داخلی ایران پس از انتخابات ۱۳۸۸ و نیز افزایش دشواری‌های اقتصادی به خاطر تشدید تحریم‌های ظالمانه بین‌المللی دید. علت بهبود سرمایه اجتماعی در سال ۲۰۱۴ را نیز می‌توان کاهش تنش‌های سیاسی داخلی و افزایش امیدواری عمومی نسبت به حل مشکلات اقتصادی از مذاکرات هسته‌ای در دولت یازدهم جستجو کرد. شایان ذکر است که رتبه‌بندی‌هایی نظیر شاخص جهانی رفاه، بر اساس شاخص‌هایی انجام می‌شود که ممکن است برخی از آن‌ها با جامعه ایرانی تطبیق چندانی نداشته باشد؛ اما به نظر می‌رسد دست کم تا زمانی که سرمایه اجتماعی در ایران به صورت علمی و قابل اتکا مورد سنجش قرار نگیرد، چاره‌ای جز کاربرد توأم با احتیاط این رتبه‌بندی‌ها وجود ندارد. صرف نظر از رتبه‌بندی مزبور، در ادامه مطلب سعی می‌شود با استفاده از روش تحلیلی و استنتاجی، افت و خیزهای اصلی‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در ایران از خلال رویدادها و قرائن موجود در فضای اجتماعی و سیاسی کشور مورد بررسی قرار گیرد.

ج. برجام و اعتماد عمومی و نهادی

اگرچه آمار دقیق، بهنگام و قابل دسترس از وضعیت اعتماد عمومی در ایران وجود ندارد، اما گزارش‌های پراکنده برخی پژوهش‌گران و مراکز مختلف مطالعاتی در سال‌های اخیر حاکی از این واقعیت است که میزان اعتماد عمومی در کشور نه تنها مطلوب نیست، بلکه هنگامی که برخی سازمان‌ها یا دوائر دولتی را مد نظر داشته باشیم، نگران‌کننده نیز است. بر اساس نتایج تحقیقات مزبور، شاخص‌های اعتماد عمومی در کشور به طور کلی متوسط یا پایین بوده و جز برخی مقاطع زمانی خاص، روند کاهشی داشته است. از سوی دیگر، واقعیت این است که در سال‌های اخیر زندگی روزمره شهروندان به تدریج تحت تأثیر تحریم‌هایی قرار گرفت که بر سر برنامه هسته‌ای ایران وضع شدند. مردم، رسانه‌ها، کارشناسان و بسیاری از مسئولین در تجزیه و تحلیل علت غالب دشواری‌های اقتصادی و اجتماعی، سایه‌ای از تحریم‌های مزبور را می‌دیدند که در داخل و خارج کشور گریبان آن‌ها را گرفته و تمام

شئونات زندگی‌شان را اعم از امور درمانی، اقتصادی، پذیرش دانشجویی، تجارت بین‌المللی و... تحت تأثیر قرار می‌داد. بر اساس گزارش‌های مختلف، تحریم‌های اقتصادی با افزایش ۲۵ تا ۳۰ درصدی هزینه مبادلات موجب هدررفتن سالانه حدود ۲۵ میلیارد دلار می‌شد (نک. ایوبی مهریزی، ۱۳۹۵؛ خوانساری، ۱۳۹۴). دشواری‌های مزبور به اندازه‌ای جدی شده بود که اکثر پاسخ‌گویان به نظرسنجی‌های انجام‌شده در دوران مذاکرات هسته‌ای، بر موافقت خود با توافق هسته‌ای تأکید می‌کردند.

به عنوان مثال، بر اساس نظرسنجی انجام‌شده توسط مؤسسه آی‌پوز در اواخر آبان، ۶۵ درصد پاسخ‌گویان موافق و فقط ۱۱ درصد مخالف دستیابی به توافق هسته‌ای بوده‌اند. موافقت یا مخالفت ۹ درصد نیز مشروط بوده و ۱۵ درصد نیز بدون نظر بوده‌اند. در همین نظرسنجی، ۵۴ درصد از پاسخ‌گویان از عملکرد دولت در مذاکرات راضی بوده و ۱۴ درصد نیز ناراضی بوده‌اند. از نظر ۱۰ درصد نیز عملکرد دولت متوسط بوده و ۲۲ درصد نیز بدون نظر بوده‌اند (آی‌پوز، ۱۳۹۳). در نظرسنجی دیگری که در اوایل خرداد ۱۳۹۴ توسط همین مؤسسه انجام شد، ۶۳ درصد پاسخ‌گویان موافق توافق، ۹ درصد مخالف و ۱۲ درصد نیز موافق مشروط بوده‌اند، در حالی که ۶ درصد نیز «سایر گزینه‌ها» را مد نظر داشته‌اند (آی‌پوز، خرداد ۱۳۹۴). در نظرسنجی دیگری که حدود سه ماه بعد و در اوایل شهریور ۱۳۹۴ انجام شد، میزان موافقان به ۷۶ درصد افزایش یافته و مخالفان نیز به ۳ درصد کاهش یافتند، در حالی که ۹ درصد موافق مشروط بوده و ۱۲ درصد نیز با «سایر گزینه‌ها» اعلام موافقت کردند (آی‌پوز، شهریور ۱۳۹۴).

جدول (۱): خلاصه نتایج نظرسنجی‌های آی‌پوز درباره نگاه ایرانیان به توافق هسته‌ای

سایر گزینه‌ها یا بی‌نظر	موافق / مخالف مشروط	مخالف	موافق	
٪ ۱۵	٪ ۹	٪ ۱۱	٪ ۶۵	۱۳۹۳ - آبان
٪ ۶	٪ ۱۲	٪ ۹	٪ ۶۳	۱۳۹۴ - خرداد
٪ ۱۲	٪ ۹	٪ ۳	٪ ۷۶	۱۳۹۴ - شهریور

برخی گروه‌های سیاسی رقیب دولت و مخالف توافق، در خصوص صحت یا دقت نظرسنجی‌های سایر مؤسسات مستقل یا نزدیک به دولت درباره میزان رضایت مردم از توافق هسته‌ای تردید داشتند. از این رو، در تیرماه ۱۳۹۴ نتایج نظرسنجی دیگری اعلام شد که بر اساس اعلام رسانه‌ها، توسط مؤسسه‌ای نزدیک به اصول‌گرایان انجام شده بود (عصر ایران، ۱۳۹۴). بر اساس نتایج نظرسنجی مزبور، حدود ۸۳ درصد مردم حامی توافق هسته‌ای و ۱۷ درصد نیز یا مخالف بودند یا از اظهار نظر خودداری کرده بودند. بر اساس همین نظرسنجی، نیمی از پاسخ‌گویان، توافق انجام‌شده و عملکرد تیم هسته‌ای را عالی و خیلی خوب توصیف کرده بودند. البته، ۱۸ درصد از پاسخ‌گویان نیز توافق هسته‌ای را در تضاد با منافع ملی دانسته و ۵۱ درصد نیز آن را در حد زیاد و خیلی زیاد در راستای منافع ملی می‌دانستند. ۲۷ درصد نیز آن را تا حدی در راستای منافع ملی دانسته بودند.

با این حال، و به رغم بهبود اعتماد نهادی به عنوان پیامدی از دستیابی به توافق هسته‌ای، موضوع بهبود وضعیت اقتصادی کشور پس از رفع تحریم‌ها یکی از مهم‌ترین آسیب‌پذیری‌های عنصر اعتماد بوده است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در سال‌های اخیر تحریم‌های ظالمانه علیه ایران موجب ایجاد یا تشدید بسیاری از کاستی‌های اقتصادی شد. اما نکته اینجاست که اولاً بخش عمده‌ای از ناکارآمدی‌های مدیریتی در کشور نیز به نادرست به موضوع تحریم‌ها گره زده شد و ثانیاً مقامات دولتی در مواضع خود از رفع کامل تحریم‌ها به موازات اجرای برجام خبر دادند. برای مثال، رئیس‌جمهور در صحبت‌های خود در مراسم روز ملی فناوری هسته‌ای ایران بر این نکته تأکید کرد که «ما هیچ توافقی را امضا نخواهیم کرد مگر آنکه در اولین روز اجرای توافق، تمامی تحریم‌های اقتصادی همان روز لغو شود» (انتخاب، خرداد ۱۳۹۴). واقعیت این است که مواضع و وعده‌ها در این مورد، انتظارات زیادی را در میان مردم ایجاد کرده؛ به طوری که قاطبه شهروندان با تصور ارتباط قوی میان رفع تحریم‌ها و رونق اقتصادی، انتظار داشته‌اند بلافاصله پس از اجرای توافق، شاهد رونق اقتصادی ملموس در کشور باشند، در حالی که این امر به خاطر سازوکارهای عمومی اقتصاد و نیز ساختار خاص اقتصاد ایران، دست کم در کوتاه‌مدت نمی‌تواند تحقق یابد که شاهد آن نیز مقاومت اولیه بازار بورس در برابر خبر دستیابی به توافق و حتی در پیش گرفتن سیر منفی شاخص بازار بورس در روزها و ماه‌های نخست پس توافق بود (سازمان بورس و اوراق

بهادار، ۱۳۹۴). با توجه به واقعیت‌های مزبور، برخی از مسئولین دولتی در روزهای پس از توافق سعی کردند برای مردم تصور واقعی‌تری از سازوکارهای اقتصاد ترسیم کرده و انتظارات آنان را تعدیل کنند، اما مسئله اینجاست که قانع کردن مردم برای فراموش کردن چیزی که تا چندی پیش به کرات از زبان مسئولین می‌شنیدند و پذیرفتن نظری متفاوت، کار دشواری بوده و اعتماد عمومی نسبت به مسئولین را تضعیف خواهد کرد.

در واقع، افکار عمومی علاوه بر غیراخلاقی دانستن این موضوع، نفس این کار را متضمن نوعی توهین به حافظه خود دانسته و اعتماد خود را به مسئولین از دست خواهند داد. در این خصوص، صرف نظر از عبارت معروف «چرخیدن زندگی مردم در کنار چرخیدن ساترفیوژها» که رئیس‌جمهور هنگام تبلیغات انتخاباتی خود مورد استفاده قرار داد، می‌توان به وعده‌های فراوانی اشاره کرد که از سوی مقامات مختلف دولتی در مناسبت‌های مختلف ایراد شده است. در برخی از این موارد، گروه‌های منتقد برجام ضمن سوء استفاده از بخشی از سخنان رئیس‌جمهور، انتظارات مردم را تشدید کرده‌اند که به عنوان نمونه‌ای از آن، می‌توان به سخنان ایشان در خصوص ارتباط تحریم‌ها با همه امور کشور (حتی مسائل زیست‌محیطی) اشاره کرد که رسانه‌های منتقد دولت با صرف نظر کردن از روح کلی صحبت‌های ایشان، به نقل از ایشان، بر حل مشکل آب پس از رفع تحریم‌ها تمرکز کردند (مهر، خرداد ۱۳۹۴- الف)؛ در حالی که همه ایرانیان تا چند سال پیش شاهد بودند که تحریم‌ها چه گستره وسیعی از زندگی روزمره آن‌ها را (از سوخت خودروها گرفته تا داروهای مربوط به بیماران خاص) تحت تأثیر قرار داده بود.

وجود موانع عملی یا فرایندی در مسیر رفع تحریم‌ها و همچنین عدم اطلاع‌رسانی به افکار عمومی درباره این واقعیت که حتی در صورت اجرای صادقانه برجام از سوی کشورهای غربی، فقط تحریم‌های مرتبط با فعالیت هسته‌ای ایران رفع خواهد شد، می‌تواند به تدریج موجب ناامیدی مردم شده و آن‌ها را نسبت به وعده‌های دولت دچار سوء ظن کند. نشانه‌هایی از بروز این وضعیت در نظرسنجی مؤسسه ایران‌پل (Iranpoll, 2016) منعکس شده است. در حالی که یک سال پیش حدود ۶۲ درصد از ایرانیان بر این تصور بودند که با امضای برجام، تمام تحریم‌های ایالات متحده علیه ایران رفع می‌شود، اکنون فقط ۲۳ درصد بر این باور باقی مانده‌اند؛ ضمن اینکه حدود ۷۴ درصد ایرانیان بر این باور بوده‌اند که واشنگتن در پی جلوگیری از تجدید و تقویت روابط اقتصادی

ایران با سایر کشورهاست. در این میان، رقبای سیاسی دولت و منتقدان برجام نیز از فضای ایجادشده استفاده کرده و تلاش می‌کنند جایگاه دولت در افکار عمومی را متزلزل کنند. رسانه‌های منتقد دولت و برجام، بعضاً از بازنشر غیردقیق مطالب رسانه‌های خارجی نیز ابایی نداشته‌اند تا وضعیت اقتصادی ایران را نامطلوب و برجام را ناموفق جلوه دهند.

به علت عدم انتشار عمومی نظرسنجی‌های رسمی و قابل اتکا، نمی‌توان با اطمینان از وضعیت افکار عمومی ایرانیان نسبت به دوره پس‌برجام سخن گفت. با این حال، حتی اگر از رسانه‌ها و تریبون‌های گروه‌های مخالف یا منتقد برجام نیز صرف نظر کنیم، موضع‌گیری‌های افراد، گروه‌ها و کارشناسان حامی برجام حاکی از این است که به موازات عدم گشایش ملموس در برخی زمینه‌ها نظیر رفع تحریم‌ها، نشانه‌های بیشتری از نارضایتی نسبت به برجام مشاهده می‌شود که خواه ناخواه بخشی از این نارضایتی‌ها متوجه دولت یازدهم نیز خواهد شد. به عنوان مثال، اگرچه بر اساس همه نظرسنجی‌ها، اکثر ایرانیان در ماه‌های پس از امضای برجام به شدت نسبت به بهبود شرایط اقتصادی و جایگاه بین‌المللی ایران امیدوار بودند، اما یافته‌های یک نظرسنجی که مؤسسه ایران‌پل (Iranpoll, 2016) مستقر در کانادا در آستانه یک‌سالگی برجام (مرداد و تیر ۱۳۹۵) برای دانشگاه مریلند انجام داده، از شکل‌گیری نوعی از نارضایتی از نتایج برجام حکایت دارد. در این نظرسنجی، ۷۴ درصد از پاسخ‌گویان اظهار کرده‌اند که پس از برجام وضع اقتصادی‌شان بهتر نشده، هرچند ۶۶ درصد هنوز نسبت به آینده امیدوار بوده‌اند؛ گو اینکه این رقم در سال گذشته حدود ۷۵ درصد بوده است. همچنین، بر اساس گزارش این نظرسنجی، ۴۳ درصد از پاسخ‌گویان بر این باور بوده‌اند که حرکت اقتصادی کشور پس از برجام رو به بهبود است، در حالی که این رقم در زمان نظرسنجی قبلی، ۵۷ درصد بوده است. در مقابل، ۴۲ درصد نیز معتقد بوده‌اند که اوضاع اقتصادی کشور رو به وخامت است، در حالی که این میزان در نظرسنجی سال قبل ۲۹ درصد بود. در مجموع، و در میان پنج مورد نظرسنجی که این مؤسسه در خلال خرداد ۱۳۹۴ تا تیر ۱۳۹۵ انجام داده، در حال حاضر، نگرش مردم نسبت به آینده شرایط اقتصادی کشور در منفی‌ترین شرایط (در طول دوره نظرسنجی‌ها) قرار دارد. به همین دلیل است که حمایت از برجام از ۷۶ درصد در سال گذشته، اکنون به ۶۳ درصد کاهش یافته که با اینکه هنوز قابل توجه است، اما نسبت به سال گذشته ۱۳ درصد کاهش نشان می‌دهد.

بر اساس بخش دیگری از گزارش مزبور، پس از امضای برجام، ۶۱ درصد ایرانیان نگاه مثبتی نسبت به رئیس جمهور یازدهم داشتند، در حالی که این رقم اکنون با ۲۳ درصد کاهش، به ۳۸ درصد رسیده است. در حال حاضر ۴۵ درصد از ایرانیان با رأی مجدد به آقای روحانی موافقت در حالی که این میزان در سال گذشته، ۵۳/۴ درصد بوده است. سلف وی، یعنی آقای احمدی نژاد نیز نظر مثبت حدود ۳۷ درصد پاسخ‌گویان را با خود داشته که نسبت به سال گذشته ۱۰ درصد افزایش نشان می‌دهد. موضوعاتی نظیر انتظار بالای ایرانیان از توافق هسته‌ای و ناآگاهی عمومی از درک دشواری‌های موجود بر سر راه جلب سرمایه خارجی و ارتباط مجدد با اقتصاد جهانی می‌توانند از جمله دلایل کاهش امید ایرانیان به نتایج برجام باشند. در این میان لازم است به گزارش‌هایی نیز اشاره شود که در خصوص دریافت حقوق‌های نامتعارف در میان تعدادی از مدیران بخش‌های بانکی و نیمه‌دولتی منتشر شد و گروه‌های رقیب دولت و مخالف برجام تلاش کردند از آن موضوع حداکثر استفاده را به عمل آورده و نارضایتی در میان مردم را تشدید نمایند.

د. برجام و همبستگی و مشارکت اجتماعی

برنامه هسته‌ای ایران با فراز و نشیب‌هایی که در طی دو دهه اخیر تجربه کرده، به تدریج از یک طرح علمی و فناوری، به تجلی اراده واحد و هماهنگ در سطوح مختلف ملی، مردمی و حکومتی تبدیل شده و جلوه‌هایی بارز از مشارکت اجتماعی و مدنی را رقم زد. بر اساس اکثر قریب به اتفاق نظرسنجی‌هایی که توسط مؤسسات داخلی و خارجی انجام شده، بیش از ۸۰ درصد (و گاه بیش از ۹۰ درصد) ایرانیان صرف نظر از ویژگی‌های جنسیتی، شغلی، تحصیلی، مالی و نیز سوگیری سیاسی‌شان، بر اهمیت توسعه برنامه هسته‌ای معتقد بوده و از آن حمایت کرده‌اند.

از همان روزهای آغازین دولت یازدهم و به خصوص به خاطر استفاده وزیر خارجه و برخی دیگر از مقامات اجرایی از قابلیت‌های شبکه‌های اجتماعی برای طرح مواضع نظام، مذاکرات هسته‌ای در صدر موضوعات این شبکه‌ها قرار گرفت. بسیاری از ایرانیان با عضویت در صفحات مربوط به وزیر امور خارجه یا شرکت در کمپین‌های مختلف، حمایت خود را از تیم مذاکره‌کننده اعلام کرده و تمایل خود را نسبت به حل و فصل این موضوع نشان دادند. در واقع، می‌توان گفت مذاکرات هسته‌ای بهانه‌ای بود که ایرانیان سراسر دنیا به طور گسترده احساسات میهن‌دوستانه و عزم خود را نسبت به مشارکت در امور کشور نشان دهند.

از برجسته‌ترین نمونه‌های این مشارکت‌ها، می‌توان به گردهمایی ده‌ها هزار تن از ایرانیان طرفدار توافق هسته‌ای در شهرهای مختلف دنیا نظیر واشنگتن، نیویورک، برلین، پاریس، لندن، هلسینکی و آمستردام اشاره کرد که در تاریخ ۲۴ مرداد ۱۳۹۴ برگزار شد و طی آن، شرکت‌کنندگان از گروه‌های جنگ‌طلب ایالات متحده و صهیونیست‌ها خواستند به تحرکات خود برای شکست توافق پایان دهند. در مورد مشابهی در اردیبهشت ۱۳۹۵، ایرانیان مقیم ایالات متحده با تجمع در مقابل کاخ سفید حمایت خود را با توافق هسته‌ای و مخالفت با جنگ‌طلبان آمریکایی اعلام کردند. از دیگر موارد مشابه می‌توان به اعلام حمایت جمعی از مشهورترین ایرانیان فعال در سیلیکون‌ولی اشاره کرد که وجود افراد اثرگذاری نظیر مدیر بخش تجارت گوگل، مدیرکل اکتشافات منظومه شمسی ناسا، معاون سابق بانک سیتی‌گروپ، بنیان‌گذار و مدیرعامل دراپ باکس، مدیرعامل سابق یوتیوب و معاون سابق سیسکو نشانه‌ای از همبستگی بالای ایرانیان مقیم خارج در خصوص سرنوشت کشور بود (دنیای اقتصاد، ۱۳۹۴).

در کنار مشارکت ایرانیان خارج از کشور، می‌توان به مشارکت شهروندان در داخل ایران اشاره کرد که در هر کدام از فرازهای مذاکرات به چشم می‌خورد. البته همایش‌ها و تجمعات منتقدین و مخالفان مذاکرات هسته‌ای بسیار بیشتر از موافقان توافق بود، و حامیان توافق فرصت نیافتند در تجمع خیابانی به اعلام حمایت از آن مبادرت کنند. در واقع، فعالیت موافقان توافق اغلب به کمپین‌های فضای مجازی محدود می‌شد که میزان آن بسیار گسترده بود. علاوه بر این، تجمعات مخالفان توافق بعضاً بدون مجوز قانونی و یا همراه با ایجاد اختلال در امور عادی جامعه بود. به عنوان مثال، گفته شد که همایشی که در میدان فلسطین تهران برگزار شد، فاقد مجوز قانونی بوده است، هرچند برگزارکنندگان هم لغو مجوز در فاصله چند ساعت مانده به برگزاری را علت ناهماهنگی‌ها می‌دانستند (مهر، ۱۳۹۴-ب). تحصن عده‌ای از طلاب حوزه علمیه قم نیز که در مسجد اعظم علیه توافق هسته‌ای برگزار شد، به دلیل اختلال و تعطیلی کلاس درس آیت‌الله جوادی آملی، واکنش دو تن از علمای برجسته حوزه، یعنی آیات عظام مکارم شیرازی و یزدی (رئیس وقت مجلس خبرگان) را در پی داشت (فرارو، ۱۳۹۴).

جنبه دیگر افزایش مشارکت اجتماعی، به فضای پسابرجام مربوط می‌شود. واقعیت این است که با گشوده‌شدن گره مذاکرات و حل و فصل مسئله هسته‌ای، کشور و نظام می‌تواند بخش بیشتری از ظرفیت‌های خود را در امور سیاسی و اجتماعی داخل کشور صرف کند که

نتیجه آن گشایش بیشتر در فضای سیاسی کشور و افزایش مشارکت سیاسی و اجتماعی، و ارتقاء سرمایه اجتماعی است. بدین ترتیب نظام سیاسی خواهد توانست جامعه ایرانی را از فضای هیجانی دور کرده و به سمت مشارکت آگاهانه‌تر سوق دهد که نشانه‌های آن را در حضور پرشور مردم و جناح‌های مختلف سیاسی در انتخابات مجلس خبرگان رهبری و مجلس شورای اسلامی در اسفند ۱۳۹۴ شاهد بودیم.

کاهش زمینه‌های فساد مالی و اداری از دیگر کارکردهای توافق هسته‌ای (در صورت اجرای کامل آن) خواهد بود. تحریم‌های ظالمانه علیه ایران، در عرصه تجارت بین‌المللی محدودیت‌های گسترده‌ای بر کشور تحمیل کرده بود و برای کاستن اثر تحریم‌ها و تهیه نیازهای کشور، چاره‌ای جز دورزدن تحریم‌ها باقی نمانده بود که آن هم ناگزیر با استفاده از رویه‌های غیرمکتوب، غیررسمی، پنهان و غیرشفاف میسر می‌شد، که همگی زمینه‌هایی ایده‌آل برای شکل‌گیری فساد هستند. پرونده‌های متعدد اختلاس‌گرانی که اغلب در دورزدن تحریم‌ها دخیل بوده‌اند، نشانه‌ای از پیامد تخریبی تحریم‌ها هستند که نابودکننده اعتماد و سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌روند. از سوی دیگر، این واقعیت که صرفاً اقلیت کوچکی از شهروندان وجود دارند که هم از توان انجام معاملات پنهان برخوردارند و هم توانسته‌اند اعتماد نظام سیاسی را به خود جلب نمایند، بدان معناست که اکثریت عظیمی از شهروندان از فرصت انجام فعالیت‌های تجاری مزبور محروم هستند. این امر می‌تواند باعث تضعیف یا نابودی حس تعلق اجتماعی - سیاسی شهروندان شده و در مشارکت اجتماعی - سیاسی آنان تأثیر منفی بگذارد. این موضوع هنگامی اهمیت مضاعف می‌یابد که توجه کنیم برخی از این معامله‌گران معتمد یا فرزندان آن‌ها که در نتیجه سودهای حاصل از انجام معاملات پنهان و در مدتی بسیار کوتاه، به ثروت و امکانات مادی فراوان دست یافته‌اند، گاه با نمایش آن در اشکال مختلف نظیر خودروهای بسیار گران‌قیمت، ویلاهای لوکس، مسافرت‌های خارجی و... سایر شهروندان را در خصوص میزان عدالت و برابری در جامعه به تأمل و تردید وامی‌دارند (به عنوان نمونه نک. ایلنا، ۱۳۹۵/۰۶/۱۳؛ مشرق، ۱۳۹۵/۰۳/۱۲).

ه. برجام و سرمایه اجتماعی بین‌المللی ایران

پیشبرد مذاکرات هسته‌ای در عالی‌ترین سطوح دیپلماتیک، علاوه بر اینکه فی‌نفسه موفقیتی بزرگ برای کشوری مثل ایران بود، تقویت جایگاه بین‌المللی کشور را نیز در پی داشت که افزایش ارتباطات و

رفت‌وآمدهای دیپلماتیک ایران (نک. شهروند، آبان ۱۳۹۵)، پذیرش بیشتر جهانی در خصوص نقش ایران در مبارزه علیه تروریسم، تقویت جایگاه ایران در افکار عمومی دنیا، افزایش تمایل برای سرمایه‌گذاری خارجی در ایران، رفع موانع بر سر راه تحصیل ایرانیان در تعدادی از رشته‌های دانشگاهی و اقبال بیشتر گردش‌گران خارجی برای بازدید از ایران، جزو آثار و پیامدهای آن محسوب می‌شود و هر کدام از آن‌ها می‌توانند زمینه‌های پیشرفت و توسعه اقتصادی و فناوری را فراهم کنند.

یکی از الزامات تحقق اهداف سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در جهت تبدیل شدن به قدرت نخست منطقه، دستیابی به رشد اقتصادی ۸ درصدی است که در خلال سال‌های گذشته و به رغم وجود درآمدهای سرشار نفتی محقق نشده است. بر اساس برآوردهای مختلف، دستیابی به رشد ۸ درصدی نیازمند سرمایه‌گذاری سالانه ۷۵۰ هزار میلیارد تومان در اقتصاد ایران است. با مرور روند مذاکرات هسته‌ای یا مواضع فعالان و گروه‌های سیاسی در دوره پس‌برجام، مشاهده می‌کنیم که سخنان برخی از متقصدین توافق هسته‌ای، ممکن است باعث ایجاد فضای بی‌اعتمادی نسبت به آینده سرمایه‌گذاری در ایران شود. به عنوان نمونه، یکی از مسئولان یک نهاد عمومی، در سخنانی در جمع مسئولین استانی آن نهاد، ضمن اشاره به بازگشت خودکار تحریم‌ها، اظهار کرد: «کدام سرمایه‌دار غربی عاقلی حاضر است در جایی که هر لحظه ممکن است تحریم‌ها برگردد، سرمایه‌گذاری کند» (فارس‌نیوز، ۱۳۹۴). بدیهی است ایشان این سخنان را در نقد مفاد برجام ایراد کرده است، اما با توجه به اینکه برجام از فاز تصویب گذشته و اکنون در فاز اجرایی است، این‌گونه مواضع ممکن است سرمایه‌گذاران را دچار تردید و بدبینی کند؛ به ویژه اینکه در شرایط کنونی و به رغم تصویب برجام و اجازه مکتوب دولت ایالات متحده به بانک‌ها در خصوص همکاری با ایران، تعدادی از دشمنان و رقبای منطقه‌ای ایران نظیر عربستان سعودی و گروه‌های قدرتمندی در داخل ایالات متحده در عمل با ترویج ایران‌هراسی باعث نگرانی و گریز سرمایه‌گذاران می‌شوند؛ به‌طوری که مقام معظم رهبری هم طی بیاناتی اشاره صریح یا ضمنی مسئولین آمریکایی درباره تحریم‌های ضد ایرانی را به معنای ترساندن سرمایه‌گذاران خارجی دانستند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵).

گزارش‌ها و فیلم‌های مختلفی که در ماه‌های پس از برجام درباره جنبه‌های مثبت جامعه ایران ساخته شده و مورد استقبال جهانیان قرار گرفته، از دیگر نشانه‌های تقویت سرمایه اجتماعی بین‌المللی ایران است. از جمله این فیلم‌ها می‌توان به فیلم «به ایران نروید» اشاره کرد که توسط

فیلمساز فرانسوی بنجامین مارتینی ساخته شده و برخلاف آنچه از اسمش به ذهن متبادر می‌شود، با هدف آگاهی‌بخشی به غیرایرانی‌ها و ارائه تصویری واقعی و مثبت از ایران تهیه شده است. فیلم مزبور که در می ۲۰۱۶ در سایت یوتیوب بارگذاری شده، در عرض کمتر از سه ماه، بیش از ۳۴۰ هزار بیننده داشته (Monte-Martini, 2016) که اگر آن را با آمار ارائه‌شده توسط مارشال برای میانگین تعداد مشاهده ویدیوهای مربوط به سفر (حدود ۳ هزار بار) در همان سایت مقایسه کنیم (Marshall, 2015)، می‌توان گفت ۱۰۰ برابر بیشتر از سایر ویدئوها مشاهده شده است. نکته قابل توجه اینکه، اساساً کمتر از ۲ درصد ویدئوهای سایت یوتیوب بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ هزار بیننده به خود جلب می‌کند (Frommer & Angelova, 2009). کافی است آمار مربوط به مشاهده این فیلم را، با فیلم سیاه‌نمای تهیه‌شده توسط پروژه کلاریون^۱ تحت عنوان ایرانیوم مقایسه کنیم که به رغم تبلیغات بسیار زیاد، رقم بینندگان آن با گذشت چهار سال از انتشار آن در سال ۲۰۱۲، به ۲۰۰ هزار نفر نرسیده است (Clarion Project, 2012).

در همین رابطه می‌توان به فیلم کوتاه دیگری اشاره کرد که تحت عنوان «درون ایران» توسط شبکه اسکای ساخته شده و در عرض یک هفته پس از انتشار در ۲۸ جولای ۲۰۱۶، نزدیک به ۳۳ هزار بیننده داشته است (Sky News, 2016). از دیگر موارد تجلی افکار عمومی جهانیان نسبت به ایران می‌توان به کامنت‌هایی اشاره کرد که توسط کاربران فضای مجازی ذیل اخبار مربوط به ایران در وبسایت رسانه‌ها و خبرگزاری‌های بین‌المللی نظیر رویترز، گاردین و یاهو نیوز درج می‌شوند. با مروری کوتاه بر این کامنت‌ها می‌توان غلبه قاطع دیدگاه مثبت نسبت به ایران را مشاهده کرد که حاکی از موفقیت نظام در اقناع افکار عمومی جهانیان و شکستن اجماع بر علیه خود است؛ به طوری که تقریباً در همه موارد، ده مورد از کامنت‌هایی که بیشترین امتیاز مثبت را از سوی خوانندگان کسب کرده‌اند، رویکرد مدافعه‌جویانه نسبت به ایران داشته و در مقابل، نسبت به کشورهای نظیر رژیم صهیونیستی که مخالف برجام بوده‌اند، رویکردی انتقادی دارند (به عنوان مثال نک. Siddiqui, 2015; Agence France-Presse 2015; Kamali Dehghan and Sidahmed, 2016).

بازتاب تقویت جایگاه جهانی ایران در پرشدن ظرفیت هتل‌های ایران نیز قابل مشاهده است؛ چنانکه، رئیس سازمان توسعه تجارت در اوایل مرداد ۱۳۹۵ از حصول ۲/۸۵ میلیارد دلار درآمد ارزی گردش‌گری برای کشور خبر داد که تقریباً به معنای یک میلیون دلار در هر روز است

1. Clarion Project

(افخمی، ۱۳۹۵). اگر روند مزبور در کنار رویدادهایی نظیر صدور مجوز پرواز هواپیماهای جدید برای مسافرت به ایران (Reuters, 2016)، تداوم یابد، امید می‌رود ایران بتواند گامی اطمینان‌بخش در جهت اقتصاد مقاومتی و درون‌زا برداشته و بخشی از درآمدهای مورد نیاز خود را از صنعت گردش‌گری جذب نماید. البته، رونق گردش‌گری خواه ناخواه با سایر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نظیر هماهنگی نهادی، پایداری به قانون و احترام به گردش‌گران خارجی در ایران پیوند خورده است. به عنوان مثال، شهر مشهد سالانه میزبان بیش از یک و نیم میلیون زائر و گردش‌گر عربی بود که با توجه به تمکن مالی این دسته از زائران، باعث رونق اقتصادی و گردش‌گری شهر شده بود. با این وصف، در پی حمله خودسرانه به سفارت عربستان در تهران و کنسول‌گری این کشور در مشهد و تخریب روابط دیپلماتیک با این کشور که تبعیت کشورهای کویت و بحرین را نیز به دنبال داشت، سفر زائران و گردش‌گران عربی به مشهد به شدت کاهش یافت؛ به طوری که بنا به گفته رئیس اتحادیه هتل‌داران مشهد، در حال حاضر فقط ۲۰ درصد از آن تعداد برای زیارت و گردش به مشهد سفر می‌کنند (قانع، ۱۳۹۵). رویداد مزبور بیانگر این واقعیت است که پایداری به قانون و تضعیف عملکرد نهادهای مسئول، نه تنها به تضعیف سرمایه اجتماعی بین‌المللی (حتی در میان مسلمانان) منجر می‌شود، بلکه پیامدهای منفی گسترده کوتاه‌مدت یا درازمدتی نیز برای اقتصاد در بر دارد.

از دیگر مصادیق شکست اجماع جهانی علیه ایران می‌توان به موضع رئیس‌جمهور ایالات متحده اشاره کرد که در مصاحبه‌ای با جفری گلدبرگ، ضمن اشاره به رقابت منطقه‌ای ایران و عربستان سعودی، از این دو کشور خواست شیوه‌ای مؤثر برای شراکت در منافع منطقه‌ای بیابند (Goldberg, 2015). اگر مواضع پیشین رؤسای جمهور ایالات متحده را در نظر آوریم که با هر بهانه‌ای از تغییر نظام در ایران سخن می‌راندند، اهمیت این موضع‌گیری روشن‌تر می‌شود؛ چیزی که ترکی الفیصل، رئیس پیشین دستگاه امنیتی سعودی و سفیر سابق آن در واشنگتن را واداشت تا طی نامه‌ای، به اوباما یادآوری کند که از برخورد برابر با دوست ۸۰ ساله خود (عربستان سعودی) و کشوری که آمریکا را بزرگترین دشمن خود می‌داند، اجتناب کند.

البته در این میان باید این واقعیت تلخ را نیز یادآور شد که به رغم نتایج مثبت برجام نظیر تأیید صلح‌آمیز بودن برنامه هسته‌ای ایران و مختومه‌شدن پرونده ابعاد احتمالی نظامی (که مبنای بسیاری از تحریم‌های ظالمانه علیه ایران بود)، ایران نتوانست آن طور که شایسته بود از آن برای ایجاد موج

تبلیغاتی جهانی برای تأکید بر حقانیت و مظلومیت ایران و محکومیت عاملان تحریم‌ها استفاده کند که شاید مشغول‌شدن دولت و دستگاه دیپلماسی به اقناع مخالفان و منتقدان داخلی از مهم‌ترین علت‌های آن باشد. همچنین، باید تصدیق کرد که آثار نامطلوب تخریب روابط دیپلماتیک و تضعیف جایگاه ایرانیان هنوز در بسیاری از عرصه‌های بین‌المللی مشهود است که یکی از نمونه‌های آن که مردم به طور مستقیم با آن درگیرند، برخورد نه‌چندان مناسب سفارتخانه‌های خارجی با ایرانیان متقاضی ویزاست؛ به طوری که یکی از اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی را بر آن داشت در جلسه این شورا در این خصوص به رئیس جمهور یازدهم گلایه نماید (گلشنی، ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

برجام فرصتی را فراهم آورده که جامعه ایرانی و نظام جمهوری اسلامی می‌تواند با استفاده از دستاوردهای آن و تجارب حاصل از آن، گام‌های بلندی در راستای ارتقاء سرمایه اجتماعی در کشور بردارد. همان‌طور که در خلال مطلب مشاهده شد، شهروندان ایرانی، نظیر بسیاری از موارد، با درک موقعیت تاریخی، توانستند با استفاده از روابط اجتماعی که عمدتاً از طریق شبکه‌های مجازی تحقق پیدا کرد، توأمان همبستگی اجتماعی را تقویت کرده و به شکل‌گیری زمینه‌های توافق کمک کنند. در این میان، به نظر می‌رسد دستگاه‌های دولتی و حکومتی بنا به دلایلی که در خلال مطلب ذکر شد و مهم‌ترین آن درگیرشدن در فرایند اجرای برجام یا اقناع گروه‌های مخالف یا منتقد برجام بود، نتوانسته‌اند به نحو شایسته از دستاوردهای برجام برای تقویت سرمایه اجتماعی استفاده کنند. در مقابل، مخالفان و منتقدان برجام با استفاده از وضعیت رکود اقتصادی و از طریق تریبون‌هایی که در اختیار دارند، در تلاش بوده‌اند تا جایی که ممکن است، هر گونه دستاورد حاصل از برجام را منتفی دانسته و حتی نتیجه مذاکرات هسته‌ای را در حد نوعی خیانت ارزیابی کنند تا جایی که برخی از مخالفان برجام به کنایه از آن تحت عنوان «زهرجام» یاد کرده‌اند (ایسنا، ۱۳۹۵/۰۴/۲۷). نتیجه موضوعی که این چنین در تناقض با هم هستند، چیزی جز القای یأس به جامعه و فرسایش اعتماد عمومی به نهادهای حاکمیتی نیست. واقعیت این است که مذاکرات هسته‌ای در شرایطی خاص انجام و به نتیجه رسید که ایران تحت شدیدترین فشارهای اقتصادی و سیاسی بین‌المللی قرار داشت. بدیهی است در صورت فراموشی عمدی یا سهوی زمینه‌ها و اهداف اولیه هر پروژه‌ای، بررسی دستاوردهای آن صرفاً در

مقوله گمانه‌زنی‌های فردی و غیرتخصصی قرار گرفته و راه‌گشا نخواهد بود. سرمایه اجتماعی به سرعت تخریب می‌شود، اما بازسازی آن بسیار زمان‌بر است. به نظر می‌رسد تیم رسانه‌ای دولت باید به صورت متمرکزتر، هوشمندانه‌تر و خلاقانه‌تر امر ترمیم اعتماد عمومی به نهادهای حاکمیتی و به ویژه دولت را به صورت جدی در دستور کار خود قرار دهند. در این زمینه، دولت باید تلاش کند شهروندان تصویر روشنی از وضعیت پیش‌برجام ایران نظیر تحریم‌های کمرشکن و رو به رشد، گرانی‌های مستمر کالاها و خدمات، افزایش چند برابری قیمت ارزهای خارجی و طلا و... در ذهن داشته باشند. همچنین، باید عواملی نظیر فاصله‌گرفتن ساختارهای مالی و بازرگانی ایران از فناوری و دستورالعمل‌های نوین جهانی و نیز زمان‌بر بودن روند احیای اعتماد جهانی میان ایران و کشورها و شرکت‌های خارجی که در خلال سال‌های اخیر در نتیجه تحریم‌ها مخدوش شده، به صورت روشن برای مردم توضیح داده شود.

تأکید بسیاری از مقامات دولتی مبنی بر رفع فوری همه تحریم‌ها پس از برجام بدون تصریح بر این نکته که بخش قابل توجهی از تحریم‌ها به برنامه هسته‌ای مربوط نبوده و لغو نخواهند شد، باعث شکل‌گیری انتظارات گسترده‌ای شده که به این زودی‌ها تحقق نخواهند یافت. اطلاع‌رسانی درباره ماهیت و مؤلفه‌های دقیق و واقعی برجام و نیز سازوکار عملی رفع تحریم‌ها، حتی اگر به قیمت اعتراف صریح به برخی اشتباهات اولیه هنگام تبلیغ و تصویب برجام باشد، گامی ضروری برای کاستن از این انتظارات غیرواقعی است. واقعیت این است که گروه‌های فشار داخلی و خارجی و کشورهایی که در خلال مذاکرات همه تلاش خود را برای شکست مذاکرات یا کمینه‌کردن امتیازات ایران انجام دادند، در مرحله اجرا نیز دست از تلاش برنخواهند داشت. بنابراین، ارزیابی دقیق از دستاوردهای برجام و کارنامه دولت یازدهم و حفظ اعتماد نهادی مردم به دولت و نظام با تعدیل انتظارات مردم ممکن خواهد شد که آن هم صرفاً از طریق آگاهی‌بخشی سریع، دقیق و نظام‌مند از ماهیت برجام میسر می‌شود.

منابع

- آنا (۱۳۹۴) دانشجویان دلواپس: توافق هسته‌ای، قرارداد ۱۹۱۹ است؛ مدرس‌ها کجایند؟
<http://www.ana.ir/news/46929>
- آی‌پوز (شهریور ۱۳۹۴) توافق هسته‌ای: ۷۶ درصد موافق، ۳ درصد مخالف:
<https://www.ipos.me/polls/2015/09/15/nuclear-deal>
- آی‌پوز (خرداد ۱۳۹۴) حمایت اکثر ایرانی‌ها از توافق هسته‌ای و رابطه با آمریکا:
<https://www.ipos.me/polls/2015/06/23/nuclear-deal>
- آی‌پوز (۱۳۹۳) حمایت از توافق هسته‌ای: ۸۶ درصد:
<https://www.ipos.me/polls/2014/11/23/nuclear-deal>
- افخمی، ولی‌الله (۱۳۹۵) ایسنا: <http://www.isna.ir/news/95050107044>
- انتخاب (فروردین ۱۳۹۴) تحریم‌های ایران پس از توافق نهایی در چند مرحله لغو خواهد شد:
<http://www.entekhab.ir/fa/news/198275>
- ایسنا (۱۳۹۵/۰۴/۲۷) زهرجام را پذیرفته‌ایم:
<http://www.isna.ir/news/95040115932>
- ایلنا (۱۳۹۵/۰۶/۱۳) رنگ پارتی؛ تفریح جدید جوانان پولدار پایتخت:
<http://www.ilna.ir/fa/tiny/news-407544>
- ایوبی مهریزی، حسین (۱۳۹۵) مصاحبه با روزنامه ایران، شماره ۶۲۵۹، مورخه ۲۳ تیر ۱۳۹۵، ص. ۱۶.
خوانساری، مسعود، (۱۳۹۴) کاهش ۲۵ میلیارد دلاری هزینه مبادلات تجاری ایران پس از لغو تحریم:
<http://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/04/24/800145>
- دنیای اقتصاد (۱۳۹۴) حمایت از توافق در «سیلیکون ولی»:
<http://donya-e-qtasad.com/news/912122>
- روحانی، حسن (خرداد ۱۳۹۵) وجوه به‌ناحق پرداخت شده به بیت‌المال مسترد و مدیران متخلف عزل شوند:
<http://www.isna.ir/news/95031713440>
- سازمان بورس و اوراق بهادار (۱۳۹۴) گزارش‌های آماری ماهانه:
<http://rdis.ir/MonthlyReport.asp>
- شهروند (آبان، ۱۳۹۵) هر ۳۵ روز یک رئیس‌جمهوری در ایران:
<http://shahrvand-newspaper.ir/News:NoMobile/Main/78688>
- فارس‌نیوز (۱۳۹۴) فکر می‌کردیم تکنولوژی موتور بوئینگ را می‌آورند اما مک‌دونالد آوردند:
<http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13940518000787>
- فارو (۱۳۹۴) واکنش علما به تحصن طلاب منتقد توافق اتمی:
<http://fararu.com/fa/news/249018>

قانعی، محمد (۱۳۹۵) حمله به کنسولگری عربستان، شوک به اقتصاد مشهد بود:

<http://www.ilna.ir/fa/tiny/news-401956>

عصر ایران (۱۳۹۴) نظرسنجی یک مؤسسه نزدیک به اصولگرایان:

<http://www.asriran.com/fa/news/418248>

گلشنی، مهدی (۱۳۹۵) پیگیری بی‌احترامی‌های سفارت آلمان به استادان دانشگاه:

<http://alef.ir/vdccc04q142bqmp8.ala2.html?378548>

مقام معظم رهبری (۱۳۹۵) بیانات در دیدار کارگران:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32920>

مشرق (۱۳۹۵/۰۳/۱۲) فنرفروشی بچه‌پولدارهای اینستاگرامی:

<http://www.mashreghnews.ir/fa/news/582807>

مهر (خرداد ۱۳۹۴ - الف) «آب خوردن» چه ربطی به تحریم دارد؟

<http://www.mehrnews.com/news/2770637>

مهر (خرداد ۱۳۹۴ - ب) تجمع هسته‌ای دانشجویان در میدان فلسطین تهران برگزار شد

<http://www.mehrnews.com/news/2758451>

Adam, Frane and Borut Rankevich (2003) Social Capital: Recent Debates and Research Trends, *Social Science Information*, Vol. 42, No. 2, 155-188.

Agence France-Presse (2015) Hillary Clinton: Iran Will Never Get a Nuclear Weapon on My Watch, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/15/hillary-clinton-iran-will-never-get-a-nuclear-weapon-on-my-watch>

Clarion Project (2012) Iranium: The Islamic Republic's Race to Obtain Nuclear Weapons: <https://www.youtube.com/watch?v=t4IDy-0CJbE>

Farr, James (2004) Social Capital: A Conceptual History, *Political Theory*, Vol. 32, No. 1, 6-33.

Frommer, Dan & Kamelia Angelova (2009) Chart of the Day: Half of YouTube Videos get Fewer Than 500 Views: <http://www.businessinsider.com/chart-of-the-day-youtube-videos-by-views-2009-5>

Gambetta, Diego (2002) Corruption: An Analytical Map, in Stephen Kotkin and Andras Sajo (Eds), *Political Corruption in Transition: A Skeptic's Handbook*, Budapest: CEU Press.

Goldberg, Jeffrey (2015) The Obama Doctrine (series of interviews): <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>

Haslam Ian R. et al (2013) *Large Scale School Reform and Social Capital Building*, New York: Routledge.

Iranpoll (2016) New Poll of the Iranian People on the Anniversary of Nuclear Deal (JCPOA): <http://www.iranpoll.com/blog/jcpoa>

Kamali, Dehghan, Saeed and Mazin Sidahmed (2016) Trump Attacks Clinton on 'Scandal' of US Paying \$400m to Iran after Nuclear Deal: <https://www.theguardian.com/us-news/2016/aug/03/trump-attacks-clinton-scandal-us-400-million-iran-nuclear-deal>

Legatum (2015) <http://www.prosperity.com/>

Marshall, Carla (2015) <http://tubularinsights.com/average-youtube-views>

Monte-Martini, Benjamin (2016) Don't Go Iran: https://www.youtube.com/watch?v=nbjVrm6XS_A

Ostrom, Elinor and T.K. Ahn (2009) "The meaning of social capital and its link to collective action" in **Handbook of Social Capital**; Edited by Gert Tinggaard Svendsen and Gunnar Lind Haase Svendsen, Cheltenham: Edward Elgar.

Putnam, Robert D. (1995) Bowling Alone: America's Declining Social Capital, Journal of Democracy 6:1, Jan 1995, 65-78.

Reuters (2016) U.S. allows American-made planes to be flown to Iran: <http://www.reuters.com/article/us-iran-usa-aviation-idUSKCN1092KM>

Siddiqui, Sabrina (2015) Why Republican Promises to Scrap Iran Nuclear Deal May Not Be Met: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/21/iran-nuclear-deal-why-republican-promises-scrap-may-not-be-met>

Sky News (2016) Inside Iran: Special Report:

<https://www.youtube.com/watch?v=0WqbqWJczD8>

Uslaner, Eric M. (2008) **Corruption, Inequality, and Trust: The Bulging Pocket Makes the Easy Life**, New York: Cambridge University Press.

Walgrave, Stefaan and Dieter Rucht (2010) **The World Says No to War: Demonstrations against the War on Iraq, Social Movements, Protest, and Contention**, London: University of Minnesota Press.

